

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Павло
Загребельний

РОКСОЛАНА

Харків
«ФОЛІО»
2023

КНИГА ПЕРША
ВОЗНЕСІННЯ

М О Р Е

О біле каміння серце посічу...

П. Тичина

Назвали його Чорним, бо чорна доля, і чорні душі на ньому, і діла теж чорні. Кара Деніз — Чорне море.

*На Чорному морі на білому камені
Ясенький сокіл жалібно квилить-проквіляє.
Смутно себе має, на Чорне море спільна поглядає.
Що на Чорному морю недобре ся починає.
Що на небі усі звізди потьмарило,
Половину місяця в хмари вступило,
А із низу буйний вітер повіває,
А по Чорному морю супротивна хвиля вставає...*

Не вставала злоспротивна хвиля проти турецької кадриги¹, море було тихе, вітер починався щодня по заході сонця, дув цілу ніч з берега, але вода лиш злегка брижилася від нього, на ранок залягала мертвота на водах і в повітрі, лиш по обіді війне свіжий вітерець, повертає за сонцем, мовби женеться за ним, і вмирає надвечір разом із сонцем.

Кадрига скрадалася уздовж берега, не відважуючись пускатися на широкий простір цього переповненого водою

¹ Кадрига — галера.

великих слов'янських рік моря, непроглядного у глибинах, таємничо-непрístupного, чорного, як шайтан. Кара деніз...

Три вітрила — одне червоне, два зелені — ледь напналися. Кадригу гнали вперед своїми веслами галерники. На двадцяти шести лавках по чотири гребці, голі до пояса, бригоголові, забиті в кайдани, прикуті до товстезного ланцюга, що лежав змійовим валом уздовж дна кадриги. Ні випростатися, ні змінити місце. Спали і їли позмінно на своїх лавицях, хвилі били в них, сонце пекло, вітер рвав тіло, піт заливав очі, уздовж помосту, прокладеного над галерниками, бігав з канчуком євнух-потурнак — ключник, схожий на старого вола, євнух, наділений силою теж ледве не волячою, у високій чалмі, в розхристаному шовковому халаті, тряс жирними грудьми, кричав, аж пінився, підганяв гребців, а вони й самі за кожним помахом весел, мовби кидаючи в прокляту воду не лише весла, а й усю свою силу, видихали з себе дико, ненависно: «Г-гик! Р-рик! Г-гик! Р-рик!»

*Хоча й би синєє море розіграло,
Хоча й би турецький корабель розірвало...*

На демені-кормі напнуто від сонця й негоди прихисток із смугасто-білого з синім єгипетського полотна. Старий Сінам-ага, страждаючи від хворощів, втомлено споглядає шістьох вродливих чорнооких молодих жінок, скованих до купи за шиї. Всіх їх заповнено, викрадено, у двох одібрано цицькових дитяток, усіх продано на невольничому торзі в Кафі, майже нагих кинуто на кадригу (хай свіжий вітер Кара денізу золотить їхні молоді вабливі тіла), скуто залізом, щоб порятувати од відчаю і від нечестивих спроб заповідати собі смерть у хвилях. Кадрига скрадається понад

берегами, береться далі й далі на південь — до благословених земель Анатолії, до Богазічі-Босфору, до священного Стамбула, де цих молодих чужинок уже ждуть у солодких гаремах. Сказано в поета: «Бери частіше нову жону, щоб для тебе завжди тривала весна. Старий календар не годиться для нового року». Спочивають втомлені метушнею і недосконалістю світу старі очі Сінам-аги на гнучких білих тілах бранок. І хоч негоже правовірному споглядати жіночу гріховну наготу, та хай втішаться бодай очі старого Сінам-аги подорожнім видовищем слов'янських рабинь, коли вже тіло немічне. Сказано-бо: «Аллах хоче полегшити вам; адже сотворений чоловік слабим».

Були чи й не були шість бранок для старого Сінам-аги, може, й узяв їх на кадригу хіба що для спочинку очей своїх. Віз же до Стамбула, на славетний Бедестан, де продаються найдорожчі раби під місяцем, молоде білотіле дівча з волоссям у золоті червонім, ніби у вогні тогосвітнім, п'ятнадцятилітнє, зухвале, неупокорене і — о всемогутність Аллаха єдиного й милосердного — розсміяне та безжурне!

Дівча не скуте залізом, не прикуте ні до кадриги, ні до нещасних своїх подруг, не світить воно нагим тілом, а завинуте дбайливо в шовки, щоб тіло його не втратило ніжності, жилавий євнух-суданець, втаємничений у незбагненне мистецтво давнього Мисру¹, натирає дівча якимись пахощами, намащує, розчісує його золоті коси, а воно то пустотливо підставляється під те чужинське пещення, то випручується і летить до облавка кадриги, так ніби мірється втонути, і Сінам-ага, мінячись од люті, тупотить ногами, тонко верещить на євнуха, насилаючи на нього найстрашніші кари

¹ Миср — арабська назва Єгипту.

земні й небесні за недогляд, а дівча вистрибує-витанцьовує понад облавком, ще більше дратуючи старого агу, ще й при-співує про свій ніби намір утопитися:

*Нехай шуки їдять руки,
А плотиці — біле лице,
Нехай нелюб не любить,
Біле лице не цілує.
Нехай пісок очі точить,
Нехай нелюб не волочить...*

— Настасю, не ятри душу! — стогнуть бранки.

Тоді золотокосе дівча заводить тужливої, такої, що й Сі-нам-ага, навіть не розуміючи мови, схилиє голову на тонкій зморшкуватій шиї і задумується тяжко про свою спровиненість перед Аллахом.

*Ой повій, вітроньку, да з-під ночі,
Да розкуй мої да руки-ніженьки,
Ой повій, вітроньку, з-під темної ночі
Да на мої ж да на карії очі...*

Гори підступають до самого моря, насторожено височать над водою. Море зазирає у темні ущелини, в широкі гирла річок і струмочків, у хащі й ліси на схилах. Тоді довго тягнеться уздовж берега пласка рівнина, утворена тисячолітніми виносками каламутних рік, на яких давні греки шукали колись золоте руно. Тяжка путь кадриги впирається у суворі гори Анатолії, що здіймаються високо під небесами за смугою круглих горбів, піщаних кіс і пасовиськ. На вузьких смужках землі пасуться коні, росте якийсь хліб, тоді гори підходять до самого моря, гострі, скелясті, мертві, за

ними — безмежний сніговий хребет, холодний, як безнадія, холодом смерті віє від тих снігів, крижані вихори зароджуються у піднебессях, падають на тепле море, чорний дим хмар клубочиться між горами й водами, пожадливо тягнеться до сонця, сонце злякано втікає від нього далі й далі, і на морі починає діятися щось несамошите.

Ніби змії з моторошної дитячої казки зродився десь над гірським обрієм, зітканий з примарливого жовтого світла, припав до поверхні моря, тоді круто вдарився в небо, полетів вище, вище, закрити своєю кулястою голівешкою пів неба, став хлєбтати з моря світло, жадібно й хапливо гнав світло по своєму довжезному тілу в оту кулясту голівешку. Безмежне зміїне тіло судомилося від напливу світла, голівешка криваво кипіла вогнем, а море темніло, темніло, чорнота насувалася на нього звідусіль тяжка й щільна, тепер тільки іноді пробивалася несміливим зблиском блакитно-зелена хвиля і вмирала посеред суцільної чорноти, і море ставало, як чорна кров.

У той короткий проміжок, що запанував між настанням тривожного мороку й неминучої бурі, переляк охопив Сінам-агу і його прислужників, затрепетали скуті залізом бранки, тільки галерники викрикували за кожним змахом весел ще дикіше й мовби аж зраділо, та п'ятнадцятирічна Настася, оте золотокосе дівча, зухвало роззирнулася довкола і вперше, мабуть, за час плавби подумала, що, може, й справді б оце кинутися з кадриги і втопитися навіки! Бо, мабуть, людині іноді ліпше втонути, ніж мучитися. Якби ж то вона знала! А ще якби знала, що води приймуть її тіло і впокояться. Чи ж впокояться? І чи ж вихлюпнуть бодай краплю туги, якою виповнене це море по найвищі береги?

А вже падала буря така тяжка, що здригнулося море до його найглибших глибин, підняло дибки своєї води, заревло й загриміло.

«І ти побачиш, — бурмотів Сінам-ага, — що гори, які ти вважав нерухомими, — ось вони йдуть, як іде хмара».

Вітрила на кадризі вже давно було зірвано, тепер невільники рубали всі три щогли, які, падаючи, роздушили тих, хто, прикутий залізним ланцем, не міг порятуватися.

Щезло все, умерло навіки, вбите кам'яною силою донебесних водяних гір, чортячим вітром, ошалінням усього світу, лиш якесь ніби жалібне квиління, перемагаючи рев, свист і громи стихій, тонкою ниткою несподівано провисло над нещасними душами, може, й народжуване лиш тими душами, квиління, почуте спершу самою тільки п'ятнадцятилітньою Настасею, тоді її згорьованими товаришками, тоді галерниками, потурнаками-євнухами і навіть самим Сінам-агою, бо ж усі, зрештою, були людьми, хоч і не однаково вартісними й милосердними, і вже коли мали загинути всі, коли кадриги не могли порятувати ні залізнорукі веслярі, ні молитви Сінам-аги, ні телесування потурнака-ключника, ні сльози бранок, ні роззухваленість золотокомого дівчати, ні сам Аллах, злинуло звідкись оте тонке квиління, народившись у душі Настасиній, стало чутне всім людям і стихіям, підхопило кадригу, повело за собою, повело й провело крізь стихію, крізь смерть і нищення, і вивело туди, де ще світило сонце, зависаючи на вечірнім прюзі, де море, хоч і билось ще відчаєно, але вже не трощило всього на собі, де було життя, хоч і гірке для бранок, але ж життя, ох, життя, і вже не квиління було в душі золотокомого дівчати, а спів тонкий і високий, розсяяний, наче золота нитка, і світився той спів, як молода дівоча душа, і хотілося крича-

ти, сміятися і плакати, заламувати руки від нестримної радості й розпуки за щойно перенесене: «Жити, хочу жити!»

Сінам-ага бурмотів з Корану: «Схід і захід належить Аллаху». Кадрига пливла цілу ніч понад темними берегами, ранкове сонце висвітило глибокі зморшки в старезному тілі гір, за скелястими острівцями море мовби провалювалося, кам'яні гори простелили до води заокруглені зелені горби, судно опинилося між тими горбами, Сінам-ага і його прислужники радісно закричали: «Богазічі! Богазічі!» — «Босфор! Босфор!» — а з широкого моря, ніби радіючи порятованим людям, весело погнався за галерою цілий табун добрих дивних створінь, вони охоплювали кадригу півколом, вистрибували з хвиль, темноспинні, білочеревні, потужні й красиві, зграбно прошивали глибину, мов живі веретена, наближалися до кадриги в радісних сплесках, у веселій грі, і щось, ніби спів, линуло від них аж ніби людське чи від глибинних вищих сил живих. Дівча золотоволосе кинулося до облавків, до правого та лівого, заплескало в долоні, закричало до тих дивних добрих створінь, заспівало до них. Суданець-євнух, для якого дельфіни не були ніякою дивиною, трохи збентежено поглянув на Сінам-агу, а той, якимось зболено зітхнувши, простягнув руку, показуючи, щоб євнух подав йому довгу бронзову рушницю.

Постріл прогримів такий, що мав би самим своїм гуком скинути білотіле дівча в море, але дівча, в чужих шовках, загрозово чипіло над самим облавком, падаючи й не падаючи в босфорську хвилю, натомість у табуні добрих дельфінів один, вражений, може, й у саме серце, щезнув у глибині, його товариші кинулися за ним, щоб порятувати, але, безсилі, знов виринули і віддалилися від кадриги так само швидко, як допіру наближалися до неї, а той, поцілений,

вражений, вбитий і ще не добитий, зненацька виринув майже коло самої корми, зблиснув у прозорій воді білим, темний хребет тяжко перевалився через буруни, конаюча тварина аж припадала до дерев'яного тіла кадриги, і гребці занесли весла, тримали їх, не вмочаючи в воду, щоб не зачепити дельфіна, за яким, ніби червоне руно, тягнулася багряна смуга крові. Дельфін не встигав за хвилястим рухом води, висував спину, піднімав у муці голову, і тоді ставало видно, що має у собі щось ніби людське. Конав, як людина. Безпомічно, болісно, тяжко. Ще раз зблиснув черевом, перевернувся і навіки зник у темній глибині і ніби кликав за собою й до себе всіх, кому на поверхні, під сонцем і небом, було тяжко, нестерпно і безнадійно, кликав і отих вічних галерників з голеними головами й зчорнілими, як кора на старих деревах, тілами, і жінок-бранок, і оте п'ятнадцятилітнє золотокосе дівча, яке Сінам-ага, у сподіванні високого зиску, готував для життя солодкого й розкішного — для кого ж, для кого? «Не хочу! Не хочу!» — кричало в ній, а вона давила той крик, заганяла його в глиб душі, переповненими слізьми очима дивилася вже й не на глибини, в яких навіки зникла добра морська істота, а на високі зелені береги, на птахів, що вільно ширяли над кадригою, на біле каміння суворої фортеці, що переперізувала тонку протоку, на товсті залізні ланцюги, якими замикалися турецькі води, відгороджувалися від вільного світу моря. Веслярі неохоче й спроквола вмочали довжезні, важкі, як каменюки, весла у воду, але кадрига пливла і без весел, вільно й охоче, щодалі прискорюючи плав так, ніби зраділа своєму віднайденому вмінню відчувати рідний берег, прибувати до рідного міста, до свого дому. А вона? Навіщо вона тут, так далеко від рідної домівки, нащо, нащо, Настасю? Питала сама себе,

питало чуже небо, питали чужі дерева, питали чужі птахи, питали чужі води, увесь простір гукав коротким і безнадійним: «Нащо, нащо, Настасю?»

Востаннє чула своє ім'я тут, над морем, бо мало воно втонути в морі назавжди, навіки.

...І назване було море Чорним.

ЇБРАГІМ

Дзеркала були як вода. Полиск глибинний і загадковий. Він любив дзеркала і своє відбиття в них. Як і в дитинстві. Тоді дивився у воду. Вода оточувала острів Паргу. Малий Георгіс щодня бігав до берега виглядати батька-рибалку з моря. Дивився на воду, бачив своє відбиття. Малий, зграбний, гостроокий. Занадто блідолиций, як на острів'ян, споконвіку смаглявих. Перейняв від них жвавистість і прогонистість. Блідість, мабуть, зродилася від отого задивляння на воду. Не переймався тим занадто. Підсвистував собі й підспівував, стрибаючи то на тій, то на тій нозі. Залюбки свистів на пищалках, грав на саморобних дудочках. У сусідових дочок була старенька цитра, незабаром Георгіс уже бренькав і на цитрі. Батько пропадав у морі або ж був по самі очі залитий вином. Син? Окрім старшого, ростуть ще два. Виростуть помічники. Здібності? Не знав такого слова. Мати придбала в торговця, який скуповував по всьому побережжю губки, невеличку віолу. Припливаючи до Парги, той показував малому Георгісові се або те. Не для засвоєння — аби посміятися з рибальського сина. Коли припливав за місяць — малий уже грав почуте лиш раз. Так ніби тут

у нього сидів на острові навчитель. Ходив на берег, виглядав батька, грав і грав. Для морських хвиль, для німого каміння, для високого неба. Часто засинав з віолою у руках, спав проти сонця на гарячому камінні, але обличчя йому лишалося білим. Життя легке і привабливе. Навіть коли пробував іноді помагати батькові, думав так само. Бо помагав тільки носити губки для того мандрівного доброго торговця. Не було тоді видно ні батька, ні сина. Рухаються дві округлі купи губок, а під ними дибуляють дві пари ніг. Брунатні, жилаві, потріскані, всі у виразках і шрамах — батькові. І смагляві, стрункі й тонкі, як у цапка, — синові. Грек великий і грек малий. Той великий так і лишився греком. Десь ловить рибу, дістає губки з морського дна, висушує, продає мандрівним торговцям і пропиває все зароблене. П'є незароблене кисле вино, як дикий фракієць. А малий виріс і вже давно не грек, а Ібрагім-ефенді. Він вродливий, розумний, багатий і майже всемогутній, як і султан Сулейман. Говорити про це зайве. У Стамбулі розбазікують лише дурні. Справжні люди мають мовчати. Робити своє без галасу. Людину взагалі не чують і не знають. Надто в такому місті, де промовляє лише історія. Єдиний спосіб, щоб тебе помітили, — бити по очах. Уміти жити, одягатися й надягатися, показувати, хто ти є. Ібрагім не був ні пашею, ні санджакбеем, ні бейлербеем, ні візиром, але можуть його не мало меж. «Душа султанова, його серце і дух» — так звано Ібрагіма. З Сулейманом прожив десять років у Манісі, де султан Селім тримав свого єдиного сина, спадкоємця трону, лише зрідка дозволяючи тому посидіти своїм намісником у Стамбулі, коли сам вирушав у далекі й тяжкі походи, як то було шість років тому в час підкорення Єгипту. Султан Селім не любив сина, не любив і жони своєї Хафси, доньки хана кримського, три-

мав їх оддала від себе, байдужий був до звичних утіх, до гарему зазиравав зрідка, та й то лише для того, щоб військо не мало сумніву в його мужських гідностях, любив тільки війну, лови, вірних своїх яничарів. Про Ібрагіма Селім знав, як знав про все в своїй безмежній імперії. Зненавидів вертлявого грека. Зненавидів і сина за те, що той зробив своїм улюбленцем не воїна, а якогось фірчика. Надто не терпів пишноти в одязі, до якої Ібрагім приохотив шах-заде Сулеймана. Було дивно, що султан прислав Сулейманові з Едірне, куди вирушив на великі лови на початку Рамадана, коштовну сорочку з тонкого шовку. Валіде Хафса не дала синові надягти сорочку. Покликала одного з балтаджіїв, який колись повівся з нею нечемно, сказала, що прощає йому і дарує на знак прощення коштовну сорочку. Така сорочка личила б і самому султанові. Балтаджі надягнув сорочку й того самого дня сконав у тяжких муках. Селім прислав своєму синові отруєну сорочку. Навіщо? Чи думав жити вічно, усуваючи єдиного спадкоємця? Чи не дбав про гідне продовження роду Османів, могутньої парості Османів? Шах-заде не спав тоді цілу ніч, усе допитувався в Ібрагіма. Ібрагім перебирав приклади з історії. Там можна було знайти ще й не таке. Але хто ж може заспокоїтися минулим?

У кінці Рамадана помер султан Селім. Помер від хвороби нирок на шляху зі Стамбула до Едірне, у тих самих місцях, звідки вісім років тому виступив проти рідного батька султана Баязида Справедливого. Може, носив невиліковну хворобу в собі вже давно і, не маючи ні часу, ні сподівань на здобуття престолу, розчистив собі шлях до влади вбивствами своїх братів, їхніх дітей, укороченням віку самому султанові Баязиду. Носив у собі дикий біль, марно намагався затамувати його опієм. Може, власним болем міг би

виправдати й свою нелюдську жорстокість? Жорстокість до ворогів уже й не дивувала нікого: усі Османи були жорстокі. Але до рідного і єдиного сина?

Звістку про смерть приніс у Манісу Ферхад-паша, колишній раб родом з Шибеника, грабіжник і вбивця, улюбленець Селімів і... Сулейманів. Одного зачаровував своєю звіролютістю, другого — бистрим розумом, піснями, бесідами. За нього видали Сулейманову сестру Сельджук-султанію, принцесу, горду своєю красою, але й вона, так само, як і валіде, була в захопленні від колишнього раба.

Для Османів походження ніколи не важило. Тільки заслуги, вірність, відданість і особисті гідності. Хто вмів крикнути найголосніше в час штурму ворожої кріпості, замахнутися найдужче шаблею, потоптати найбільше ворогів, розштовхати ліктями всіх довкола, лізти наосліп, без сорому й совісті, аби лиш во славу Аллаха і на користь та служіння султанові. Кожен жебрак міг стати великим візиром, вчорашній раб — стати царським зятем. Адже сказано: «Чи ж у них драбина до неба?»

Паша, заганяючи до смерті коней, мчав з Едірне, щоб принести в Манісу вість про султанову смерть, перш ніж про це довідаються у Стамбулі. Він наглив Сулеймана: швидше, швидше, мерщій! До столиці, до султанського палацу, поки не довідалися яничари, поки стамбульський мотлох не вилився на вулиці. Сулейман не вірив. Султан міг підмовити Ферхада-пашу. Заманити Сулеймана в пастку і розправитися.

Ферхад-паша падав на коліна, цілував сліди Сулейманові: «Сяйво очей моїх! Чи ж насмілився б раб твій?...» Сулейман кривив тонкі уста в посмішці. Надто багато чорних тіней

смугувало сяйво самого Ферхада-паші. В царській родині хотів панувати неподільно, суперників не терпів. Коли перед шах-заде запобігав, то Ібрагіма ненавидів одверто. Називав його іржею на блискучому мечі Османів.

Тоді прибув новий гонець. Тепер уже від великого візира Пірі Мехмеда-паші зі Стамбула. Мудрий Пірі Мехмед прислав Сулейманові шовковий згорток: «До мого високославного повелителя. Дня двадцять сьомого рамадана почив у Аллаху всевітлий султан Селім. Смерть його прихована від війська. Залишаюся для повелінь мого високославного володаря».

Сулейман поцілував згорток. Узяв із собою Ібрагіма і Ферхада-пашу. Ібрагіма — для себе. Пашу — для яничарів. Коней міняли через кожні три години. Ферхад-паша насміхався з Ібрагіма: «Розсиплешся!» — «До твого похорону доживу!» — «Подумай, кому це кажеш?» — «А вже подумав». Сулейман не розбороняв двох улюбленців. Один — його власний, другий — цілої султанської родини. Може, ждав, хто кого?

На верху п'ятого з семи стамбульських пагорбів Сулейман поклонився покійному султанові і перше, що звелів: поставити на тім місці тюрбе-гробницю, джамію¹ і медресе на честь великого небіжчика. Тільки тоді вступив у палац Топкапи.

Яничари завили, почувши про Селімову смерть. Султана звали Явуз — Грізний, з ним і вони були грізні, як ніколи досі. Позривали свої гострі шапки на знак скорботи, позгортали похідні намети, позв'язували, кинули на землю, відмовляючись служити новому султанові. Бо той служив

¹ Джамія — велика (соборна) мечеть.

тільки своїм книгам, шукаючи в них мудрості. А мудрість — на кінці ятагана. Хай собі втішається книгами.

Сулейман терпляче перечікував колотнечу придворного війська. Сподівався на Ферхада-пашу? Чи на старого мудрого Пірі Мехмеда? Тоді звелів одкрити скарбницю і став щедро роздавати золото й срібло. Яничари втихли. Відпустив додому шість сотень убогих єгиптян, узятих у рабство Селімом. Перським купцям, у яких Селім перед своїм походом проти шаха Ісмаїла забрав майно і товари, повернув усе і виплатив мільйон акче¹ відшкодування. Для прикладу іншим і для остраху повісив командуючого флотом капудан-пашу Джафер-бега, прозваного Кровопивцем. Ніхто не знав, що то перша Ібрагімова помста. Та й сам повішений капудан-паша не здогадувався про справжню причину своєї смерті. Бо вже забув, як п'ятнадцять років тому привезено йому на бастарду худорляве грецьке джавуреня зі скрипочкою і як, насміхаючись, почухуючи волохаті жирні груди, ховаючись у затінку шовкового намету на демені, поставив він під сонцем на хисткій палубі дитинча і звелів грати. І воно грало. Може, думало, що й ухопили його на березі лиш для того, аби втішило грою капудан-пашу? І, мабуть, сподівалося, що його відпустять до тата й мами? «Гарно граєш, малий, — сказав Джафер-бег, — і як же шкода буде тебе продавати! Але що я, бідний раб всемогутнього й милосердного Аллаха, можу вдіяти?» І він аж заплакав од розчуленості і безнадії. Сказано ж: кого вовк ухопить, того вже в ліс не пустить.

Малого Георгіса Джафер-бег продав за п'ятдесят дукатів багатій вдові Феррах-хатун із Маніси. Добра жінка не

¹ Акче — грошова одиниця.

Зміст

КНИГА ПЕРША ВОЗНЕСІННЯ

Море	7
Ібрагім	15
Рогатин	42
Отара	58
Валіде	67
Книга	96
Сулейман	98
Махідеван	106
Хуррем	113
Колона	136
Ріка	143
Хамам	165
Драбина	179
Лелечка	186
Колодязь	195
Острів	218
Плаття	255

Влада	276
Візир	277
Весілля	298
Похмілля	333
Жінка	377
Гасан	386
Многотруддя	434
Трясовина	437
Гарем	462
Кучук	482
Брама	499
Чари	500
Поклик	532

КНИГА ДРУГА СТРАСТІ

Кров	583
Барабани	602
П'ятериця	604
Стовпи	614
Руїни	619
Чужинці	643
Рустем	657
Пожежа	669
Байда	677
Закони	709
Дамат	718
Мехмед	739
Коло	755
Мустафа	774

Джихангір.....	793
Баязид.....	800
Дияволи.....	816
Зустріч.....	867
Змова.....	879
Випадковості.....	887
Відомщення.....	896
Селім.....	915
Дніпро.....	935
Час.....	951
Камінь.....	954
Лань.....	966
ВТІШАННЯ ІСТОРІЄЮ.	
<i>Авторське післяслово.....</i>	<i>971</i>

